

HADŹY SERAJA SZAPSAŁ

**Staroturecki przyrostek $\gamma r(u) \approx \gamma r(y)$ zachowany gdzieś
niegdzie we współczesnej mowie potocznej.**

Powszechnie wiadomem jest, że najstarszymi zabytkami języka tureckiego są napisy runiczne znalezione na płytach, słupach i skałach w dorzeczach rzek Orchonu i Jeniseju i pochodzące z pierwszej połowy w. VIII n. e. Mamy tam wzory języka założycieli państwa tureckiego, które powstało w Azji Środkowej w połowie w. VI.

Co się zaś tyczy starożytnych mieszkańców tureckich dzisiejszej Rosji południowej, Chazarów, a szczególnie poprzedników ich, Hunnów, którzy już przy końcu IV w. przybyli z Azji do Europy, to o mowie tych dwu ludów nie mamy prawie żadnych danych¹⁾. Jeżeli z języka Chazarów zachowało się kilka imion własnych ich panujących, wielmoży i dowódców wojsk, jak również niektóre używane przez nich tytuły, oraz nieco nazw geograficznych, to po Hunnach pozostałość ta jest jeszcze skromniejsza²⁾.

Wiadomo wszakże, że dzielili się oni na dwa plemiona: 1) Urgurów (Uturgurów, Utrygurów), którzy się osiedlili pomiędzy Donem i Kubaniem i 2) Kuturgurów (Kutrygurów), osia-

¹⁾ Jak wynika z prac W. W. Bartholda (*Orta Asya turk tarihi hakkinda dersler*, Istanbul 1927, 58; por. też opracowanie niemieckie Th. Menzel'a) i A. E. Krymskiego (Страницы из истории Северного или Кавказского Азербейджана в книге памятокowej: „Сергею Федоровичу Ольденбургу“, wydanej przez Akademię Nauk Z. S. S. R. w Leningradzie w 1934 r., 300), język dzisiejszych Czuwaszów należy uważać za pochodzący od języka chazarskiego.

²⁾ K. Иностранцев, Хунну и Гунны (Ленинград 1926, стр. 138), oraz różne prace Ed. Chavannes'a.

dłych w stepach przylegających do Krymu. W tych obu nazwach odrazu uderza wspólna końcówka *-gur*, którą się spotyka i w nazwie również bardzo starożytnego narodu tureckiego—Ujgurów, wspomnianego, chociaż pod zmienionym imieniem, Kao-Kiu (Kao-k'iué, Houei-ho, Houei hou) w kronikach chińskich poczynając od IV w. po Chr.¹⁾ Poza tym i słowo *ujgur* spotyka się u Chińczyków w V w. dla oznaczenia plemion tureckich, zamieszkałych pomiędzy źródłem Jeniseju i Selengą²⁾. Takie podobieństwo końcówek w nazwach najstarszych narodów tureckich nie może być oczywiście uważane za przypadkowe.

Pobudza to nas do podjęcia badań nad tą końcówką (czy też przyrostkiem) *-gur* nadającą pewne znaczenie, czy też odcięcie słowu, którego część składową stanowi. Nie chcemy jednak powiedzieć przez to, że orientaliści pomijali milczeniem tę kwestię. Przeciwnie, uczeni różnych narodowości i krajów: Klaproth, Schmidt, Vambéry, Kazem-bek i Schott wypowiadali swe uwagi o nazwie Ujgurów, polemizując czasami ze sobą. W. Radłow zestawiał to wszystko, co przed nim wypowiedziano o pochodzeniu nazwy *ujgur* w ogóle, zaś o przyrostku *-gur* w szczególności, dodając i swoje własne spostrzeżenia³⁾.

Z przytoczonych przez Abul-ghazi jednego słowa *Japyszgur*, przez Vambéry'ego—dziewięciu i przez samego Radłowa dwunastu słów na *-gur*, *-kur*, *-kyr*, *-kir*, *-kor* i *-gor*, z różnych rzeczy wziętych, widzimy, że wszystkie te 22 wyrazy pochodzą od pni czasownikowych i mają wyłącznie znaczenie rzeczowników lub przymiotników. Oto te słowa wedle Vambéry'ego:

- 1) *asapkur* — jakaś potrawa,
- 2) *ujgur* — 'pobłażliwość',
- 3) *ujmagur* — 'uparty',
- 4) *tapkur* — 'oddział (część) wojska',

¹⁾ W. W. Barthold, (zob. artykuł o Ujgurach w t. XXXIVa „Encyklopedycznego Słownika“ Brockhousa i Efrona).

²⁾ В. В. Радловъ, Къ вопросу объ Уйгурахъ. Изъ предисловія къ изданію Кудатку-Билика, СПб. 1893, 17—18.

³⁾ Къ вопросу объ уйгурахъ, 1—20.

- 5) *sankur* — 'zdziwienie',
- 6) *tujmagur* — 'nieświadomy, niewiedzący',
- 7) *šangur* — 'stuk, szcęk',
- 8) *sugur* — 'kubel, wiadro',

Słowa zebrane przez Radłowa;

- 1) *ukkur* — 'posłuszny',
- 2) *učkur* — 'uciekający, przelotny',
- 3) *kałgur* — 'pozostały w tyle',
- 4) *ołgur* — 'sztandar',
- 5) *tap-kur* — 'bajka, wymysł',
- 6) *seskir* — 'tropiciel',
- 7) *papkyr* — 'skłonność do wymiotów',
- 8) *małgyr* — 'bogaty w bydło',
- 9) *kułgur* — 'połajanka',
- 10) *toskur* — 'koryto',
- 11) *oigor* — 'rozsądek',
- 12) *opkor* — 'błoto'.

Należy zaznaczyć, że ani sam Radłow, ani jego poprzednicy, tłumacząc pochodzenie wyrazu *ujgur* i przytaczając, jak widzieliśmy, cały szereg wyrazów z różnych gwar, nie powiedzieli ani słowa o narzeczu Tatarów krymskich czy nadwołżańskich. Być może, że gdyby zwrócili uwagę na nie we właściwym czasie, miałoby to pewien, chociaż może nieznaczny wpływ na ich poglądy. Szkoda, że tak się stało, ponieważ i sam Radłow powiada: „Jeśli spytamy teraz, do jakich wyników doprowadziły te wszystkie etymologie, to będziemy musieli zgodzić się na to, że wyniki okazały się minimalne i mało się przyczyniły do wyjaśnienia rzeczywistego (prawdziwego) pochodzenia nazwy Ujgurów”.

* * *

Pochlebne, chociaż niezupełnie zasłużone zdanie o mnie autora gramatyki krymsko-tatarskiej¹⁾ dodaje mi odwagi do uzupełnienia Radłowskiego, jak widzieliśmy, niezbyt obfitego

¹⁾ А. Н. Самойловичъ, Опытъ краткой крымско-татарской грамматики, Петроградъ, 1916 (предисловіе).

zestawienia, kilkoma krymskimi wyrazami z obchodzącym nas przyrostkiem *-gur*.

Uważam jednak za słusne zaznaczyć, że ani w dopiero co wymienionej gramatyce A. Samojłowicza, ani w żadnej z innych (krótszych) gramatyk i podręczników języka krymsko-tatarskiego nie wspomniano o istnieniu identycznego przyrostka w narzeczach Krymu. Jest to zupełnie zrozumiałe, jeżeli wziąć pod uwagę, że autorowie tych gramatyk korzystali przeważnie z materiałów pochodzących z literatury pisemnej. Oczywiście, że tam nie mogli spotkać tego przyrostka, który się zachował w jakichś 13 zwrotach, używanych tylko w mowie potocznej i do tego przeważnie przez kobiety, tak tatarskie, jak również (i to szczególnie)—karaimskie,

Oto te zwroty, które zapisałem osobiście:

- 1) *jylǵyrym urǵur(u)*,
- 2) *közi ǵyqqyr(y)*,
- 3) *šišip qatǵyr(y)*,
- 4) *kelip jetišmegir(i)*,
- 5) *jerge butqyr(y)*,
- 6) *tojip onmaǵyr(a)*,
- 7) *otqa küjgir(i)*,
- 8) *qan qusqur(y)*,
- 9) *qarny tojmaǵyr(y)*,
- 10) *damla bolǵur(u)*,
- 11) *ölet alǵyr(y)* (lub *kyrǵyry*),
- 12) *qutly bolǵuru (oroǵlu bolǵuru)*,
- 13) *qutsyz bolmaǵyry*.

Z przytoczonego zestawienia widzimy, że przyrostek *-ǵur(u)*, *-ǵyr(y)*, *-qur(y)*, *-qyr(y)*, *-gir(i)*, (zależnie od obowiązującego synharmonizmu dźwięków), dodaje się wyłącznie do osnowy (źródłosłowu) czasownikowej. Samogłoski wzięte w nawias czasami słychać dość wyraźnie, czasami zaś wcale ich się nie słyszy. Forma w ten sposób powstała ma znaczenie błogosławieństwa, życzenia, częściej przekleństwa...

W tłumaczeniu na język polski wyrażenia powyższe będą miały w odpowiedniej kolejności znaczenia następujące:

- 1) Ten, którego ma porazić (uderzyć) piorun (tj. żeby cię piorun trzasł!) Przeznaczony, skazany na uderzenie piorunu.
- 2) Ten, któremu ma wypłynąć (który ma stracić) oko. (Żeby stracił oko).
- 3) Ten, który pozostanie spuchnięty (żeby on spuchł!).
- 4) Ten, który nie zdąży przyjść (żeby nie zdążył przyjść!).
- 5) Żeby zapadł (zapadnie) się pod ziemię!
- 6) Żeby nasyciwszy się nie był w pomyślności (zadowolony)!
- 7) Żeby się upiekł na ogniu!
- 8) Żeby krwią charkał!
- 9) Żeby żołądek jego się nie nasycił!
- 10) Żeby go paraliż chwycił!
- 11) Żeby go uniosło (ogarnęło) powietrze morowe!
- 12) Żeby był (niech będzie) szczęśliwy!
- 13) Żeby nie był (niech nie będzie) nieszczęśliwy!

Oprócz tych, przytoczonych powyżej, wyrażen na Krymie nie słyszałem innych, chociaż bardzo się tem interesowałem i notowałem je w rozmowach pomiędzy kobietami. Na moje pytania wszędzie otrzymywałem odpowiedzi w formie tylko wspomnianych 13 zdań. Muszę dodać również, że występujące w nich formy czasownikowe na *-ȳur(u)* ∞ *-ȳyr(y)* spotkałem tylko w wymienionych połączeniach; takich form czasownikowych użytych osobno lub w innych połączeniach nigdy i nigdzie nie zdarzyło mi się słyszeć.

Wyjątek stanowią dwa tylko oddzielne słowa, używane obecnie w charakterze przerwiska lub nazwiska, a mianowicie: *tongur* w znaczeniu 'marznący, zmarły' i *katangyr* w znaczeniu 'chudy, szczupły'; w tym właśnie znaczeniu ostatni wyraz zanotował Ł. Budagow dla języka dżagatajskiego¹⁾. Należy tu zaznaczyć nazwę największej i rozlewnej rzeki na Krymie—*Salȳr* ('rozścielająca się'), pochodząca od czasownika *sałmaq*, t. j. rzucać, puszczać i rozścielać. Nie od rzeczy będzie wspomnieć, że na brzegu tej rzeki, pod Akmesdżidem (Symferopolem), znajduje się mogiła świętego tatarskiego *Salȳr-Baba* (szczególnie pomocny od febry), którego imię pochodzi od

¹⁾ Л. Будаговъ, Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчій, II, СПб. 1871, 5.

nazwy tej rzeki¹⁾. Oprócz tych trzech słów, będących przymiotnikami, jest jeszcze jeden wyraz, mający znaczenie rzeczownika: *tapkyr* 'popręg'.

Zamieszkały w Wilnie p. Mohammed Ayan Wajsow był łaskaw poinformować mnie, iż wśród Tatarów b. gubernii kazańskiej i sybirskiej, z których pochodzi, słyszał on, również z ust kobiet, wyrażenia następujące:

- 1) *pyčak kirgiri* — 'żeby nóż wszedł!'
- 2) *šiš kirgiri* — 'żeby rożen wszedł!'
- 3) *awazyn učquru* — 'żeby twój głos uleciał (t. j. zamilkł)!'
- 4) *iüz töben ketkiri* — 'żebyś poleciał do góry nogami²⁾!'

Wszystkie wyrażenia wyżej wymienione są używane przez matki, gdy dzieci płaczą lub kapryszą.

Zaś z ust mężczyzn-włóścian p. Wajsow słyszał takie wyrażenie: *mur qyrquru* — żeby cię zaraza wzięła (zabrała). Krzyczą tak na konia narowistego, lub na nieposłuszną krowę. To ostatnie wyrażenie co do treści w zupełności pokrywa się z podanym pod Nr. 11 wyrażeniem z Krymu.

Z zestawienia tłumaczeń 13 zwrotów krymskich z 5 wyrażeniami w języku Tatarów nadwołżańskich wynika, że przyrostek *qur(y)* w obu dialektach jest dodawany do osnowy (źródłosłowu) czasownikowej, tworząc swego rodzaju formę optativus i nadaje w ten sposób słowu znaczenie dobrego życzenia, czy też przekleństwa. Wyjątek stanowią tylko trzy podane już przez nas, używane jedynie przez Karaimów krymskich, słowa—*tonqur* i *qatanqyr* o znaczeniu przymiotnikowym, oraz słowo *tapqyr* — rzeczownikowym. Wyjątkowość ta zbliża je pod względem znaczenia do wyrazów przytoczonych przez W. Radłowa.

Trzeba przy tym zaznaczyć, że tak w tych trzech słowach karaimskich, jak i w podanych przez Radłowa, wcale nie słychać końcowego dźwięku samogłoskowego. Natomiast w słowach, które zachowały treść i znaczenie formy czasownikowej tak na Krymie, jak i szczególnie nad Wołgą, ostatni dźwięk

¹⁾ Patrz. И. Г.-ий (Исмаиль Гаспринский): Крымские азиаты—„Восточный Сборникъ”, СПб. 1913, 216.

²⁾ Mówią kobiety chłopakom, wlażącym przez swawolę na drzewo.

samogłoskowy odczuwa się zwykle całkiem wyraźnie i tylko czasem brak go zupełnie.

Jakie może być pochodzenie omawianego przyrostka? Według wszelkiego prawdopodobieństwa dawniej na gruncie tureckim istniał w szerokim użyciu przyrostek $\gamma ur \sim \gamma ur$, którego używano dla tworzenia participiów możliwości czy konieczności. Formami tymi posługiwano się przeważnie w zwrotach wyrażających różne życzenia — błogosławieństwa, czy przekleństwa: ten którego ma uderzyć piorun, przeznaczony na uderzenie piorunu, niech go piorun uderzy i t. p. W całych zwrotach do participiów musiano dodawać partykułę dzierżawczą, najczęściej trzeciej osoby: uderzenie jęgo przez piorun, niech go piorun uderzy. W ten sposób $\gamma uru \sim \gamma ury$ zapewne stanowi przyrostek złożony: $\gamma ur-u \sim \gamma ury-y$.

Trzeba zaznaczyć wyraźną dążność do zastępowania obecnie przyrostka $\gamma ur(u)$ przyrostkiem $-\gamma aj, -qaj, -gej, -kej$? Obecnie daje się słyszeć bardzo często: *jyldyrym urγaj* (Nr. 1), *kōzi cyqqaj* (Nr. 2), *šišip qalγaj* (Nr. 3), *yerge batqaj* (Nr. 5), *otqa küjgej* (Nr. 7) i t. d.

Stary przyrostek $-\gamma ur(u)$ i zastępujący go $-\gamma aj$ znaczeniem bardzo są zbliżone do osmańskiego $-asy$, naprz. w wyrażeniach: *kör ołasy, veresi, gelesi* i t. d.¹⁾

Przejdźmy teraz do słowa *ujgur* w szczególności. Jeśli przyjmiemy zdanie Rašid ad-dīna Abul-ghazi'ego oraz zgadzających się z nimi uczonych²⁾ europejskich o pochodzeniu słowa tego od czasownika *uj-mak*, które i do dnia dzisiejszego oznacza 'iść za kim, być komu posłusznym, zgadzać się, naśladować' i t. d., to rzeczywiście otrzymamy dla słowa *ujgur* znaczenie 'posłuszny, podległy'. Jeżeli wierzyć tym dwu historykom muzułmańskim, to zobaczymy, że Oghuz-chan po zwycięstwie odniesionem nad opornymi krewnymi nadał nazwę *ujgur* tym z pomiędzy nich, którzy pozostali mu wierni.

¹⁾ W. Bang, *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türkssprachen*, SPAW, 1916, XXII, 522—535. Por. A. Zajaczkowski: *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodnio-karaimskim*, Kraków 1932, 103.

²⁾ Сборникъ лѣтописей. Исторія монголовъ, сочиненіе Рашидъ-Эддина, переводъ И. Н. Березина, СПб. 1858 (Труды... В. О. Арх. Общ. V), 18, 124.

Jeżeli zaś będziemy rozważać wyraz ten, wraz z przykładami krymsko-nadwołżańskimi, to dojdziemy do wniosku, że *ujgur* znaczy: „Żeby on był posłuszny, niech będzie posłuszny, podległy, przeznaczony do posłuszeństwa, podlegania”. Taka etymologia nie jest niemożliwą, jeżeli wziąć pod uwagę tytuł pomocnika czy też następcy chana krymskiego — *kałgaj* — „żeby pozostał, niech pozostanie!, mający pozostać” (po chanie).

Wprowadzając do literatury o *gur* nowe spostrzeżenia, zniewalając do uznania go za stary przyrostek czasownikowy, i dodając do 22 słów Radłowa 21 nowych, uważałbym skromne zadanie swoje jednak za niedokończone, gdybym raz jeszcze nie podkreślił, że omawiany przez nas przyrostek w żywej mowie Turków współczesnych kończy już swój żywot. Służył zaś ludom tureckim przez wiele, wiele wieków i winien być uważany bodaj za najstarszy z dotąd znanych. Te przypuszczenia swoje opieram na nazwie wspomnianych już przeze mnie dwu plemion Hunnów — Urgurów i Kuturgurów, w których nie trudno rozpoznać czasowniki: *ur-maq* ‘bić’ *qutur-maq* ‘gniewać się, wściekać się’.

Jeżeli powyższe przypuszczenia są słuszne, to mamy przed sobą zjawisko bardzo ciekawe, a mianowicie, formę czasownikową języka narodu już od dawna nie istniejącego; narodu, po którego mowie nie pozostało prawie żadnych śladów.

Uwagi Redaktora

Na życzenie Szanownego Autora zaznaczam, że językom mongolskim również nie są obce zwroty zawierające życzenia — zarówno dobre, błogosławieństwa, jak i złe, przekleństwa i pośmiewanki. Szczególnie często spotyka się dobre życzenia (mo. *irüger*, kałm. *jörāl*), które rozpowszechniły się pod wpływem buddyzmu i stosują się nie tylko do życia teraźniejszego, ale nawet do inkarnacji następnych. Dzięki temu powstał jakby osobny rodzaj twórczości, który ma dość szerokie zastosowanie w różnych okolicznościach życia, zarówno prywatnego, jak i publicznego. Często posiadają budowę rytmiczną, składając się z kilku i nawet kilkunastu wierszy. Rzadziej można usłyszeć życzenia złe (mo. *xarijał*, kałm. *xarāl*), gdyż buddyzm uważa je za

grzech i nie tylko tępi, ale nawet stosuje osobne obrzędy dla przeciwdziałania ich skutkom¹⁾.

Mongołowie posiadają dość obszerny zespół form wyrażających życzenie, aby się spełniła jakaś czynność. Najczęściej wszakże używa się formy z końcówką *mo. -tuɣaj* (kalm. *-txā*). Jest to końcówka złożona, której druga część *-ɣaj* widocznie odpowiada tureckiemu sufiksowi *-ɣai* (zob. wyżej) i posiada na gruncie mongolskim dość szerokie zastosowanie.

Przytoczone w artykule H. S. Szapszała wyrazy tureckie o przyrostku *-ɣur* ~ *-ɣır* można, jak się zdaje, podzielić, zgodnie z myślą autora, na trzy następujące grupy.

1) Participia możliwości czy konieczności z partykułą dzierżawczą 3 os. lub bez niej. W języku mongolskim widocznie odpowiadają im participia futuri z przyrostkiem *-xu* (*-xun*, *-xuj*). Można więc przypuszczać, że *-r* w przyrostku tureckim jest takimiż elementem dodatkowym, jak *-n* lub *-j* w przyrostku mongolskim.

2) Przymiotniki odczasownikowe o znaczeniu skłonności do jakiejś czynności lub stanu. W języku mongolskim mamy podobne wyrazy o końcówkach *-ɣu* lub *-ɣun* z jednej strony, a *-ɣar* ~ *-ɣur* ~ *-gir* z drugiej, w mandżurskim zaś — o końcówkach *-xun* lub *-sxun*.

3) Rzeczowniki oznaczające narzędzia. W mongolskim takie wyrazy mają końcówkę także *-ɣur*, w mandżurskim zaś *-qu*.

Wśród Tungusów istnieje bardzo dużo rodów i szczepów mających nazwy opatrzone końcówką *-gir*: Samagir, Kondogir, Czalczagir i t.d. Już wielu badaczy starało się odgadnąć pochodzenie i znaczenie tej końcówki. Ostatnio dużo uwagi poświęcił jej S. M. Shirokogoroff w swoich monumentalnych dziełach z zakresu etnologii Tungusów północnych. Jednakże sprawy nie można uważać za wyświeconą i dopiero przyszłe badania odpowiedzą na pytanie, czy mają etniczne końcówki—turecka *-ɣur* i tunguska *-gir* jakiś bliższy związek między sobą.

W. Kotwicz

¹⁾ Н. Очировъ, Ёрэл'ы, харал'ы и связанный со вторыми обрядъ „хара келе утулчан“—у калмыковъ (Живая Старина XVIII, 1909, 84—87).

Le suffixe vieux-turc $\gamma ur(u) \sim \gamma yr(y)$, maintenu çà et là dans la langue courante
(Résumé)

L'auteur — originaire de Crimée — a recueilli dans son pays de la bouche de femmes caraïmes et, partiellement, de femmes tatares, 13 tournures de phrase exprimant des jurons, quelques unes des souhaits, terminées par des verbes à désinences $\gamma ur(u) \sim \gamma yr(y)$, $qur(u) \sim qyr(y)$. Il y ajouta encore cinq tournures analogues, notées dans le bassin central de la Volga proférées également par des femmes pour la plupart. Aujourd'hui, ces expressions sont tombées en désuétude et les formes verbales qu'elles comportent ne se retrouvent plus ailleurs. L'on peut considérer ces formes comme un résidu des participes vieux turcs de possibilité, de nécessité ou volontatifs; quant à la voyelle finale, elle n'est probablement rien autre qu'une particule possessive de troisième personne que l'on peut omettre, de nos jours encore dans les expressions qui se sont maintenues. Avec le temps, cette forme a pris un sens indépendant, comme forme volontative particulière, mais elle disparaît peu à peu, faisant place au suffixe $-\gamma aj \sim -gej$, ou à d'autres, selon les dialectes.

L'auteur reconnaît l'ancien suffixe γur dans le nom ethnique Ouïgour, ainsi que dans ceux qu'ont adoptés quelques groupes de Huns, après leur dispersion tels que Urgur et Kuturgur, et il le tient pour un résidu de la langue hunnique.

L'éditeur y joint quelques remarques comparatives concernant les formes et les suffixes analogues employés par les Mongols et les Tongous.